

ÖZEL GEREKSİNİMLİ BİREYE SAHİP AİLELERDE DİNİ BAŞA ÇIKMA ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Research on Religious Coping in Families Including Individuals with Special Needs

Doktora Öğrencisi. Soner ERCAN

Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Bursa/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0383-513X>

Doç. Dr. M. Naci KULA

Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Bursa/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1703-9620>

ÖZET

Bu çalışmada, özel gereksinimli bireye sahip ebeveynlerin din psikolojisinin öncül bir konusu olan dini başa çıkmayı kullanırken, çocuğunun özel gereksinim düzeyinden etkilenip etkilenmediği araştırılmıştır. Araştırma evreni Aydın İli Nazilli İlçesine bağlı özel eğitim uygulama okulları, bünyesinde özel eğitim sınıfları bulunduran ortaokullar ile özel eğitim mesleki eğitim merkezinde öğrenim görmekte olan öğrenci ailelerinden oluşmaktadır. Veriler Ekşi ve Sayın (2016) tarafından geliştirilen 10 maddelik Dini Başa Çıkma Ölçeği ile toplanmıştır. Bu çalışmada özel gereksinimli bireylerin 52 ebeveyni dâhil edilmiştir. Çalışmada ki verilerin analizi için Kolmogorov Smirnov, Mann-Whitney U Testi, Kruskal – Wallis Testi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda özel gereksinimli birey olduğunun öğrenilme zamanı ile pozitif dini başa çıkma arasında 0-3 yaş arasında öğrenenlerin lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu, negatif dini başa çıkma da ise anlamlı bir farkın olmadığı tespit edilmiştir. Öte yandan bireylerin özel gereksinim düzeyleri ile pozitif dini başa çıkma arasında orta-ağır düzey özel gereksinimli bireylerin lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir. Bireylerin özel gereksinim düzeyleri ile negatif dini başa çıkma arasında hafif düzey özel gereksinimli bireylerin lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Başa Çıkma, Dini Başa Çıkma, Özel Gereksinimli Birey

ABSTRACT

In this study, it was investigated whether parents with special needs are affected by the special needs level of their children while using religious coping, which is a preliminary subject of the psychology of religion. The population of the research consists of special education practice schools in Aydın Province, Nazilli District, secondary schools with special education classes and the families of students studying in the special education vocational education center. The data were collected using the Religious Coping Scale, which consists of 10 items developed by Ekşi and Sayın (2016). In this study, 52 parents of individuals with special needs were included. Kolmogorov Smirnov, Mann-Whitney U Test, Kruskal - Wallis Test were used to analyze the data in the study. As a result of the research, it was determined that there is a statistically significant difference between the time of learning that he / she is an individual with special needs and positive religious coping in favor of learners between the ages of 0-3, while there is no significant difference in negative religious coping. On the other hand, it was determined that there is a statistically significant difference between individuals' special needs levels and positive religious coping in favor of individuals with medium-severe special needs. It was found that there is a statistically significant difference between the special needs levels of individuals and negative religious coping in favor of individuals with mild special needs.

Key Words: Coping, Religious Coping, Individual with Special Needs

1. GİRİŞ

Çevremizde bazı çocuklar daha çok dikkat çekmektedir. Çevre bazen dikkat çeken çocukları tanımlarken "hareketli, yaramaz, söz dinlemez, laftan anlamaz, kekeme, gözü görmez, yürüyemez" gibi sıfatlar kullanmaktadır. Zaman zaman aile ve çevre çocuklarını akranları ile birlikte büyütememekten şikâyet etmektedir (Özsoy vd., 1992, s: 3). Tanımlarda kullanılan sıfatların herhangi bir gereksinimi ortaya çıkarması sonucu birey akranlarından farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma sonucu, bireyin özel gereksinimli

olduğu öğrenildiğinde her aile bu durumu farklı bir şekilde yaşamaktadır. Bazı aileler süreci kendileri için yapıcı bir şekilde yönetirken bazı aileler süreci yıkıcı bir şekilde yönetmektedir (Yıldırım Sarı, 2007, s: 2). Bireyler başa çıkarak yaşamlarında ki güçlüklerden zarar görmekten kaçınmaktadır. Başa çıkma sürecinin merkezinde insanların kendilerini etkileyen olaylara aktif olarak verdikleri tepkiler yer almaktadır (Pearlin & Schooler, 1978, s: 2)

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Özel Gereksinimli Birey

Tüm dünya ile birlikte ülkemizde de özel gereksinimli bireylerin tanımı ilk zamanlar “*sakat ve özürlü,*” kelimeleri ile yapılmaktayken daha sonra “*engelli*” kelimesi ile yapılmaya başlanmıştır (Ünal, 2016, s: 16). Oysa özel gereksinim daha kapsamlı bir tanımı içermektedir (Ataman, 2013, s: 13). 573 sayılı Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname de “... *çeşitli nedenlerle, bireysel özellikleri ve eğitim yeterlilikleri açısından akranlarından beklenen düzeyden anlamlı farklılık gösteren ...*” bireyler özel gereksinimli bireyler olarak tanımlanmaktadır (Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, 1997). 30692 sayılı Çocuklar İçin Özel Gereksinim Değerlendirmesi Hakkında Yönetmelik ile bu tanımların yerine “*özel gereksinim*” ifadesinin kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Çocuklar İçin Özel Gereksinim Değerlendirmesi Hakkında Yönetmelik, 2019).

Zaman içerisinde, toplumsal ve kişisel ihtiyaçların değişmesi ile özel gereksinimli bireyler hakkında yapılan tanımlar da değişiklik göstermektedir. Özel gereksinimli bireylere tarih boyunca yaklaşım şekilleri 3 model üzerinden açıklanmaktadır. Bunlar; “*Moral, Medikal ve Sosyal / Azınlık Model*” olarak sınıflandırılmaktadır (Erkan, 2004, s: 31.; Mackelprang & Salsgiver, 1999’dan akt). Bilinen en eski model olan Moral Model de, özel gereksinim “*günah*” ve “*kötülük*” kavramları ile (Erkan, 2004, s: 31; Mackelprang & Salsgiver, 1999, ss: 36-38’den akt) Medikal Model de özel gereksinim “*fiziksel veya zihinsel bozukluk sonucu oluşan bir durum*” olarak, Sosyal / Azınlık Model de “*sosyal organizasyon*” kavramı ile açıklanmaktadır (Dowling & Dolan, 2001, s: 23’den akt Erkan, 2004, ss: 32-34). Medikal model, özel gereksinimi bir “*eksiklik*” olarak görürken, sosyal / azınlık model “*farkındalık*” olarak nitelendirmektedir (Ünal, 2018, s: 1464).

Din, bireylerin hayatında “*öznel ve nesnel*” formda yer almaktadır. Bireyin tüm yönlerine tesir edebilen din, insanı bütünsel bir açıdan sarar ve bireyin hayatının tüm alanında etkisini gösterir (Hökelekli, 2016, s: 33). Din, insanların yaşadıklarını kendilerine izah edilebilmelerini, anlayabilmelerini, yaşanan olayı bir sebebe bağlayabilmelerini sağlamasının yanı sıra mevcut durum ile başa çıkabilmelerine de yardımcı olmaktadır. Bu yaşananları anlama kolaylığı bazen realitenin değişmemesi üzerine bireyin olayı idrak edebilme yetisinin değişmesini ve yeni bir iç görü kazanmasını sağlayarak gerçekleşmektedir.(Ayten, 2012, s: 40; Cüceloğlu, 2001, s. 183’den akt).

Çok tanrılı dini anlayışın egemen olduğu zamanlarda “*(Paganizm)*” özel gereksinimli bireylerin toplum tarafından tecrit edilip, yalnızlığa terk edildiği, ailesi tarafından işlenen bir suçun karşılığında ailesine verildiği gibi psikolojik yaptırımlar ile karşı karşıya olduğu görülmektedir (Öztürk, 2011, s: 16). Hristiyanlıkta özel gereksinimli bireyi aşağılama, toplumdan tecrit etme gibi davranışların yer almadığı bununla birlikte özel gereksinimli bireyler için kiliselerde pozitif ayrımcılık gibi uygulamalara da yer verilmediği görülmektedir (Baybal, 2015, s: 291). Katolik Kilisesi Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesini özel gereksinimi tanımlarken referans olarak kabul etmektedir. Kiliseye göre özel gereksinimli birey Hz. İsa’nın çektiği acıyı çekmektedir. Ayrıca özel gereksinimin sadece bunu yaşayan bireyin dindarlığı için değil muhatabı içinde bir dindarlık vesilesi olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir (Taşpınar, 2012, s: 57). İslâmiyet insanı en üst noktaya taşıyarak, onu maddi bir varlık olmaktan ziyade manevi yapısıyla değerlendirmektedir. Batı dünyasında özel gereksinimli bireyler işkence görmekteyken, İslâm dünyasında özel gereksinimli bireyler *bimârhânelerde** tedavi edilmekteydi (Dinçmen, 1981, ss: 15-16’dan akt. Sarıçam, 2003). İnsanı, Allah’ın yeryüzünde ki halifesi olarak gören İslâm dini, tüm insanları eşit kabul etmektedir. Hucurât Suresi’nin 13. Âyet-i Kerimesinde mealen “*Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.*” (Kur’ân Yolu, Hucurât 49/13) emri ile İslâm dini, üstünlüğün bireysel farklılıklardan oluşamayacağını takva ile

* Bk. Bimâristan: “*İslâm dünyasında klasik hastahanelerin genel adı.*” Terzioğlu, A. (1992). “Bimâristan”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 6:163-178, İstanbul.

oluşacağını buyurmaktadır (Işık, 2017, ss: 85-86). Hz. Peygamber (s.a.v.) Kureyş kabilesinin önde gelenleri ile konuşurken gözleri görmeyen sahâbilerden İbn Ümmü Mektûn yanına gelerek, Hz. Peygamber' in (s.a.v.) meşguliyetini fark etmeden birkaç kere soru sorması ve neticesinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) konuşmasının kesilmesinden dolayı hoşnutsuzluğunu yüzüne yansıtması sebebiyle nâzil olan Abese Sûresi (*Kur'ân Yolu, Abese 80/1-10*; Aydemir, 1988, s: (1) 35-36) ile özel gereksinimli bireye nasıl davranmamız gerektiği konusunda bizlere en güzel öğüt verilmektedir. Bu bağlamda İslâm dini bireyi mevcut olduğu şekliyle değerlendirmekte, ona sorumluluk yüklemekte ve bireylere özel gereksinimlerinden dolayı negatif ayrımcılık yapmamaktadır. Bireyler özel gereksinimlerinden dolayı herhangi bir kısıtlama yaşamadığı zaman bu birey için engel olmaktan çıkmaktadır. Görme yönünden özel gereksinimli bir birey için çevresinde gerekli düzenlemeler yapılarak kısıtlama yaşamadan ya da kısıtlamayı en aza indirerek olağan bir şekilde hayatına devam etmesi sağlanabilir (Kırcaali-İftar, 1998, s: 4). Bu noktada devletler, toplumlar, bireyler yaptıkları ve yapmadıkları uygulamalar ile özel gereksinimli bireyi hayatının her alanında herhangi bir engel ile karşı karşıya kalıp kalmamasının sorumluluğunu taşımaktadır.

2011 yılında Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından yayınlanan raporda özel gereksinimli bireylerin karşılaştıkları engeller;

“Özel gereksinimli bireylere yönelik yetersiz politika ve standartlar, olumsuz tutumlar, hizmetlerin eksikliği ve hizmetlerin uygulanmasında ki sorunlar, yetersiz mali kaynaklar, çevrenin uygun şekilde tasarılanamamasından kaynaklanan erişim eksikliği, özel gereksinimli bireylerin hayatlarını etkileyen kararlarda söz hakkının tanınmaması ve bilgi eksikliği”(World Report on Disability, 2011, ss. 261-262) olarak tanımlanmaktadır.

Bireyin mevcut durumu, bireysel özellikleri ve eğitim ihtiyaçları doğrultusunda, bireyin ilgi ve yeteneği göz önüne alınarak, tespit edilen erken dönemden başlayarak, toplum ile birlikte ve beraber hayatlarına devam etmelerinin sağlanması özel eğitimin temel ilkelerini oluşturmaktadır. Türk Milli Eğitiminin genel amaçları doğrultusunda özel eğitimin de amacı bireyi yetenekleri doğrultusunda bulunduğu noktadan bir üst noktaya çıkarmaktır (Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 30471:2018). Devlet politikalarında özel gereksinimli bireyler için son dönemlerde çok önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Bunlara; özel gereksinimli bireylerin bakıcılarına ücret ödenmesi, kamu istihdamında belirli sayıda özel gereksinimli birey çalıştırma zorunluluğu, özel gereksinimli bireylerin ailelerinin aldığı araçlarda vergi muafiyeti, özel gereksinimli bireylerin rehabilitasyon hizmetlerinden yararlanmaları ve eğitim süreçleri için taşınabilir öğrenci kapsamına alınmaları gibi uygulamalar örnek gösterilmektedir (Genç, 2017, s: 247). Toplumda bulunan özel gereksinimli bireylerin toplumun huzur ve barışına katkı sağladıkları da gözle görülür bir gerçek olarak ifade edilmektedir (Özer, 2015, s: 61). Özel gereksinimli bireyler *“zihinsel yönden özel gereksinimli, öğrenme güçlüğü yönünden özel gereksinimli, duygu ve davranış bozukluğu yönünden özel gereksinimli, bedensel yönden özel gereksinimli, konuşma ve dil yönünden özel gereksinimli, işitme yönünden özel gereksinimli, üstün zekalılar ve üstün yetenekliler”* şeklinde gruplandırılmaktadır (Kırcaali-İftar, 1998, s: 3) Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliğinde, hafif düzey *“Zihinsel işlevler ile kavramsal, sosyal ve pratik uyum becerilerinde hafif düzeydeki yetersizliği ...”* olan bireyi, ağır düzey ise *“Zihinsel işlevler ile kavramsal, sosyal, pratik uyum ve öz bakım becerilerindeki eksiklikleri ...”* olan bireyi tanımlanmaktadır. Hafif düzeyde olan özel gereksinimli bireyler kısmı olarak desteğe ihtiyaç duyarken, orta-ağır düzeyde olan özel gereksinimli bireyler daha yoğun olarak desteğe ihtiyaç duymaktadır (Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 2018). Milli Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığının 2017-2018 yılı verilerine göre ilkökul - ortaokul ve liselerde öğrenim gören hafif düzeyde özel gereksinimli öğrenci sayısı *“14728”*, orta-ağır düzeyde öğrenim gören öğrenci sayısı *“28284”* olarak tespit edilmiştir (Milli Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı). Milli Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığının 2019-2020 yılı verilerine göre ilkökul - ortaokul ve liselerde öğrenim gören hafif düzeyde özel gereksinimli öğrenci sayısı *“14576”*, orta-ağır düzeyde öğrenim gören öğrenci sayısı *“31742”* olarak tespit edilmiştir (Milli Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı). 2017-2018 eğitim öğretim yılı ile 2019-2020 eğitim öğretim yılı öğrenci sayıları karşılaştırıldığında hafif düzeyde özel gereksinimli birey sayısında çok fazla değişim olmadığı lakin orta – ağır düzeyde özel gereksinimli birey sayısında % 12'lik artışın olduğu görülmektedir. Zihinsel yönden özel gereksinimli bireyler *“bedensel, zihinsel, sosyal, davranışsal, kişilik, öğrenme, dil, konuşma ve iletişim kurabilme, iş ve çalışma hayatına yönelik yetersizlikler”* yaşayabilmektedir (Şahin, 2013, s: 8).

2.2. Başa Çıkma

Depresyon, anksiyete ve stres altından bir an önce kurtulmak için tüm bu süreçlerle birlikte bireyler buldukları durumu değiştirmeye, dönüştürmeye, anlamaya, anlamlandırmaya çalışmaktadır. Birey yaşadığı bu durumu ve kaybettiği kontrolü tekrar eski haline getirebilmek ve zorlukların üstesinden gelebilmek için “*başta çıkma*” durumunu yaşamaktadır (Ayten, 2012, s: 10). Başta çıkma insanların stresli bir durum ile karşılaştıklarında mevcut durumlarını yönetme şekli ile ilgili olup, belirli bir noktaya kadar stres ve başta çıkma karşılıklı olarak birbirlerini etkilemektedir. Başta çıkma etkisiz ise bireyin stres seviyesi yüksek, başta çıkma etkili ise bireyin stres seviyesi düşük olmaktadır (Lazarus, 1999, s: 102). Bireyler hayatlarını idame ettirirken çeşitli nesnelere gereksinim duymaktadır. Bu duyulan gereksinimi kendi dünyalarında anlamlandırarak temin etmeye çalışma süreci içerisinde ki değişim ve dönüşümler başta çıkma olarak tanımlanmaktadır (Pargament, 2003, s: 210). Başka bir ifadeyle başta çıkma, iç ya da dış kaynaklı olan özel talepleri yönetmek için bireyin bilişsel ve davranışsal çabalarıdır (Folkman vd., 1986, s: 993.; Lazarus & Folkman, 1984 akt.). Bu tanım ilk olarak sürece yönelik olmakta, sonrasında başta çıkmanın bağlamsal yönüne vurgu yapılmakta, üçüncü ve son olarak da neyin pozitif ya da negatif başta çıkma oluşturduğuna dair bir yargıda bulunulmamasına işaret edilmektedir (Folkman vd., 1986, s: 993). Başta çıkmanın farklı türleri bulunmaktadır. Duygu odaklı başta çıkma duygular düzenlenirken, problem odaklı başta çıkma problemi çözmek merkez de yer almaktadır (Nelson, 2009, s: 320; Folkman & Lazarus, 1985, ss: 150-170, Lazarus, 1993, s: 234-247’den akt). Başta çıkmanın diğer bir türü ise dini başta çıkma olarak tanımlanmaktadır (Nelson, 2009, s: 320). Din birçok boyut ve şekilde bireylerin hayatında yer almaktadır (Pargament & Raiya, 2007, s: 743). Din, bireyler için, huzur ve desteğin yanı sıra anlam arayışı, başkalarını önemseme ve yakın olma arzusu, benliği gerçekleştirme ve kutsal olanı arama gibi bir dizi işlev görmektedir (Pargament & Park, 1995, s: 16). Başta çıkma sürecin de ise din “*süreç unsurlarının parçası, sürecin yardımcı ve sürecin ürünü*” olarak işlev görmektedir (Pargament, 2003, s: 214). Din, başta çıkma sürecinde “*inanç, ritüel, dua, dini tecrübe ve dönüşüm*” gibi eylemlerde bulunarak önemli bir rol oynamaktadır (Hood Jr. vd., 1996, ss: 393-399). Başta çıkma sürecinde dinin fonksiyonel olarak işlev görmesi ve bireylerin yaşamlarına etki etmesi, dini başta çıkmanın bireylerin hayatında somutlaşabildiğinin göstergesidir. Dini başta çıkma manevi, psikolojik, sosyal ve fiziksel etkilere sahiptir. Dini başta çıkma, genel bir dini yönelim olmaksızın daha çok sonuçların iyi bir öngörücüsüdür. Bu nedenle dini incelemek için çoklu araştırma yöntemleri ve araçları gereklidir. Din insanlara yardım etme girişimiyle daha iç içe olmaktadır (Pargament & Raiya, 2007, ss: 743-745).

3. YÖNTEM

3.1. Çalışma Grubu

Çalışma grubunu, 2018 – 2019 eğitim öğretim yılının 2. döneminde Aydın Nazilli’ de bulunan özel eğitim uygulama okulları, bünyesinde özel eğitim sınıfları bulunduran ortaokullar ile özel eğitim mesleki eğitim merkezinde öğrenim gören öğrencilerin 52 ebeveyni oluşturmaktadır. Çalışma grubunu belirlerken uygun örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Uygun örnekleme, gereksinim duyulan örnekleme yakalayınca kadar süren, zor olmayan bir şekilde ve erişilebilirliği uygun kişilerden veri elde etmeye dayanmaktadır. Bu çalışma ulaşılabilirlik, uygulanabilirlik ve zaman yönetimi açısından araştırmacıya kolaylık sağladığından uygun örnekleme ile örtüşmektedir (Gürbüz & Şahin, 2018, s: 132).

3.2. Dini Başta Çıkma Ölçeği

Veriler Ekşi ve Sayın (2016) tarafından geliştirilen Dini Başta Çıkma Ölçeği ile toplanmıştır. Ölçek pozitif dini başta çıkma ve negatif dini başta çıkma olmak üzere 2 faktörden ve 10 maddeden oluşmaktadır. Ekşi ve Sayın tarafından geliştirilen ölçeğin dine yönelme ile pozitif dini başta çıkma faktörü (1. Faktör) arasında “ $(r=.88; p<.05)$ ” pozitif ve yüksek düzeyde, negatif dini başta çıkma faktörü (2. Faktör) arasında “ $(r=.34; p<.05)$ ” pozitif ve orta düzeyde ilişki olduğu tespit edilmiştir. 1. Faktörün Cronbach alpha iç tutarlılık katsayısı .91 iken, 2. faktörün .86 olarak tespit edilmiştir (Ekşi & Sayın, 2016).

3.2. Kişisel Bilgi Formu

Çalışma grubunun cinsiyet, yaş, eğitim ve gelir düzeyi, özel gereksinimli bireyin yaşı, cinsiyeti, özel gereksinim düzeyi gibi temel değişkenleri belirlemek için araştırmacı tarafından hazırlanan kişisel bilgi formu kullanılmıştır.

3.3. Analiz Yöntemi

Elde edilen veriler SPSS 22 istatistik programı kullanılarak Kolmogorov Smirnov, Mann-Whitney U Testi, Kruskal Wallis Testleri aracılığıyla analiz edilmiş ve anlamlılık düzeyi 0,05 olarak belirlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda verilerin normal dağılım göstermediği Kolmogorov Smirnov testi ile tespit edilmiştir ($p < 0,05$). (Gürbüz & Şahin, 2018, ss. 242-247.)

3.4. Bulgular

Tablo 1. Çalışma Grubunun Dağılımı

Değişken	Çalışma Grubu	N	%
Ebeveyn	Anne	32	61,5
	Baba	20	38,5
	Toplam	52	100
Özel Gereksinimli Bireyin Cinsiyeti	Kız	19	36,5
	Erkek	33	63,5
	Toplam	52	100
Ebeveyn Yaşı	31-40	15	28,8
	41-50	19	36,5
	51- üstü	18	34,7
	Toplam	52	100
Özel Gereksinimli Bireyin Yaşı	10-15	25	47,9
	16-18	13	25
	18 üstü	14	26,9
	Toplam	52	100
Gelir Dağılımı	Düşük	11	21,1
	Orta	41	78,8
	Toplam	52	100
Ebeveyn Eğitim Durumu	İlkokul	25	48,1
	Ortaokul	8	15,4
	Lise ve üstü	19	36,5
	Toplam	52	100
Gereksinimli Birey Olduğunun Öğrenilme Zamanı	0-3 Yaş Arası	30	57,6
	3 Yaşından Sonra	22	43,4
	Toplam	52	100
Özel Gereksinim Düzeyi	Hafif	25	48,1
	Orta-Ağır	27	51,9
	Toplam	52	100

Çalışma grubu, 52 ebeveyninden (32 anne, 20 baba) oluşmaktadır. 52 ebeveyn 19 kız, 33 erkek çocuğa sahiptir. Ebeveynlerin 15'i 31-40 yaş, 19'u 41-50 yaş, 18'i 51 ve üst yaş aralığındadır. Ebeveynlerin 25'i 10-15 yaş, 13'ü 16-18 yaş, 14'ü 18 ve üst yaş aralığında olan çocuğa sahiptir. Ebeveynlerin 11'i düşük gelir durumuna, 41'i de orta gelir durumuna sahiptir. Ebeveynlerin 25'i ilkököl, 8'i ortaokul, 19'u lise ve üstü öğrenim görmüştür. 52 ebeveynin 30'u çocuğunun özel gereksinimini 0-3 yaş arasındayken, 22'si de 3 yaşından sonra öğrenmiştir. 25 kişi hafif düzeyde özel gereksinimli, 27 kişi de orta-ağır düzeyde özel gereksinimlidir.

3.5. Analizler

Tablo 2. Ebeveyn-Pozitif Dini Başa Çıkma

Ebeveyn	N	S.T.	S.O.	U	z	p
Anne	32	909,00	28,41	259,0	-1,338	0,181
Baba	20	469,00	23,45			

Annelerin pozitif dini başa puanlarının sıra ortalamaları (28,41), babaların pozitif dini başa çıkma puan ortalamalarından (23,45) daha yüksek olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($U=259,0$, $z=-1,338$, $p=0,181$).

Tablo 3. Ebeveyn-Negatif Dini Başa Çıkma

Ebeveyn	N	S.T.	S.O.	U	z	p
Anne	32	805,50	25,17	277,50	-,834	0,404
Baba	20	572,50	28,63			

Annelerin negatif dini başa çıkma puanlarının sıra ortalamaları (25,17), babaların negatif dini başa çıkma puan ortalamalarından (28,63) daha düşük olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($U=277,50$, $z=-,8834$, $p=0,404$).

Tablo 4. Özel Gereksinimli Bireyin Cinsiyeti-Pozitif Dini Başa Çıkma

Cinsiyet	N	S.T.	S.O.	U	z	p
Anne	19	486,00	25,58	296,0	-,388	0,698
Baba	33	892,00	27,03			

Kız çocuğuna sahip ebeveynlerin pozitif dini başa çıkma puanlarının sıra ortalamaları (25,58), erkek çocuğa sahip ebeveynlerin pozitif dini başa çıkma puan ortalamalarından (27,03) daha düşük olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($U=296,0$, $z=-,388$, $p=0,698$).

Tablo 5. Özel Gereksinimli Bireyin Cinsiyeti-Negatif Dini Başa Çıkma

Cinsiyet	N	S.T.	S.O.	U	z	p
Anne	19	480,50	25,29	290,50	-,456	0,648
Baba	33	897,50	27,20			

Kız çocuğuna sahip ebeveynlerin negatif dini başa çıkma puanlarının sıra ortalamaları (25,29), erkek çocuğa sahip ebeveynlerin negatif dini başa çıkma puan ortalamalarından (27,20) daha düşük olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($U=290,50$, $z=-,456$, $p=0,648$).

Tablo 6. Ebeveynin Yaşı-Pozitif Dini Başa Çıkma

Pozitif Dini Başa Çıkma	Yaş	N	S.O.	Df	χ^2	p
	31-40	15	31,53	2	5,731	0,057
	41-50	19	27,29			
	51-üst	18	20,94			

En yüksek puanı alanların 31-40, en düşük puanı alanların ise 51 ve üstü yaş grubu olduğu tespit edilmiştir. Pozitif dini başa çıkma ile yaş arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($\chi^2=5,731$, $df=2$, $p=0,057$).

Tablo 7. Ebeveynin Yaşı-Negatif Dini Başa Çıkma

Negatif Dini Başa Çıkma	Yaş	N	S.O.	Df	χ^2	p
	31-40	15	22,80	2	4,815	0,09
	41-50	19	23,68			
	51-üst	18	32,56			

En yüksek puanı alanlar 51 ve üstü, en düşük puanı alanların ise 31-40 yaş grubu olduğu tespit edilmiştir. Negatif dini başa çıkma ile yaş arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($\chi^2=4,815$, $df=2$, $p=0,09$).

Tablo 8. Özel Gereksinimli Bireyin Yaşı-Pozitif Dini Başa Çıkma

Pozitif Dini Başa Çıkma	Yaş	N	S.O.	Df	χ^2	p
	10-15	25	23,04	2	3,439	0,179
	16-18	13	29,31			
	18-üst	14	30,07			

En yüksek puanı alan çocuğu 18 ve üst yaşlarda olanlar, en düşük puanı alanların ise çocuğu 10-15 yaşlarda olanlar olduğu tespit edilmiştir. Pozitif dini başa çıkma ile çocuğun yaşı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($\chi^2=3,439$, $df=2$, $p=0,179$).

Tablo 9. Özel Gereksinimli Bireyin Yaşı-Negatif Dini Başa Çıkma

Negatif Dini Başa Çıkma	Yaş	N	S.O.	Df	χ^2	p
	10-15	25	24,66	2	1,072	0,585
	16-18	13	26,62			
	18-üst	14	29,68			

En yüksek puanı alan çocuğu 18 ve üst yaşlarda olanlar, en düşük puanı alanların ise çocuğu 10-15 yaşlarda olanlar olduğu tespit edilmiştir. Negatif dini başa çıkma ile çocuğun yaşı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($\chi^2=1,072$, $df=2$, $p=0,585$).

Tablo 10. Gelir Düzeyi-Pozitif Dini Başa Çıkma

G. Düzeyi	N	S.T.	S.O.	U	z	p
Düşük	11	297,00	27,00	220,0	-,144	0,886
Orta	41	1081,00	26,37			

Düşük düzeyde gelire sahip olanların pozitif dini başa çıkma puanlarının sıra ortalamaları (27,00), orta düzeyde gelire sahip olanların pozitif dini başa çıkma puan ortalamalarından (26,37) daha yüksek olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($U=220,0$, $z=-,144$, $p=0,886$).

Tablo 10. Gelir Düzeyi-Negatif Dini Başa Çıkma

G. Düzeyi	N	S.T.	S.O.	U	z	p
Düşük	11	352,00	32,00	165,0	-1,414	0,157
Orta	41	1026,00	25,02			

Düşük düzeyde gelire sahip olanların negatif dini başa çıkma puanlarının sıra ortalamaları (32,00), orta düzeyde gelire sahip olanların negatif dini başa çıkma puan ortalamalarından (25,02) daha yüksek olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($U=165,0$, $z=-1,414$, $p=0,157$).

Tablo 11. Ebeveynin Eğitim Düzeyi-Pozitif Dini Başa Çıkma

Pozitif Dini Başa Çıkma	Yaş	N	S.O.	Df	χ^2	p
	İlkokul	25	24,28	2	1,626	0,444
	Ortaokul	8	26,75			
	Lise ve üstü	19	29,32			

En yüksek puanı alan lise ve üstü öğrenim görenler, en düşük puanı alan ise ilkokul öğrenimi görenlerin olduğu tespit edilmiştir. Pozitif dini başa çıkma ile ebeveynin eğitim düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($\chi^2=1,626$, $df=2$, $p=0,444$).

Tablo 11. Ebeveynin Eğitim Düzeyi-Negatif Dini Başa Çıkma

Negatif Dini Başa Çıkma	Yaş	N	S.O.	Df	χ^2	p
	İlkokul	25	30,94	2	4,514	0,105
	Ortaokul	8	22,94			
	Lise ve üstü	19	22,16			

En yüksek puanı alan ilkokul, en düşük puanı alan ise lise ve üstü öğrenim görenlerin olduğu tespit edilmiştir. Negatif dini başa çıkma ile ebeveynin eğitim düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($\chi^2=4,514$, $df=2$, $p=0,105$).

Tablo 12. Özel Gereksinimli Birey Olduğunun Öğrenilme Zamanı-Pozitif Dini Başa Çıkma

Ö. Zamanı	N	S.T.	S.O.	U	z	p
0-3 Yaş	30	900,00	30,00	225,0	-2,269	0,023
3 Yaş Sonrası	22	478,00	21,73			

0-3 yaş arası pozitif dini başa çıkma puanlarının sıra ortalamaları (30,00), 3 yaş sonrası olanların pozitif dini başa çıkma puan ortalamalarından (21,73) daha yüksek olduğu ve farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edildiği görülmektedir ($U=225,0$, $z=-2,269$, $p=0,023$).

Tablo 13. Özel Gereksinimli Birey Olduğunun Öğrenilme Zamanı-Negatif Dini Başa Çıkma

Ö. Zamanı	N	S.T.	S.O.	U	z	p
0-3 Yaş	30	752,50	25,08	287,5	-,821	0,412
3 Yaş Sonrası	22	625,50	28,43			

0-3 yaş arası negatif dini başa çıkma puanlarının sıra ortalamaları (25,08), 3 yaş sonrası olanların negatif dini başa çıkma puan ortalamalarından (28,43) daha düşük olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmediği görülmektedir ($U=287,5$, $z=-,821$, $p=0,412$).

Özel gereksinimli birey olduğunun öğrenilme zamanı ile pozitif dini başa çıkma arasında 0-3 yaş arasında öğrenenlerin lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu ($p=0,023$), negatif dini başa çıkma da ise anlamlı bir farkın olmadığı görülmektedir. ($p>0,05$).

Tablo 14. Özel Gereksinim Düzeyi-Pozitif Dini Başa Çıkma

Ö. G. Düzeyi	N	S.T.	S.O.	U	z	p
Hafif Düzey	25	501,00	20,04	176,0	-3,450	0,001
Orta-Ağır D.	27	877,00	32,48			

Hafif düzeyde özel gereksinimli bireye sahip ebeveynlerin pozitif dini başa çıkma puanlarının sıra ortalamaları (20,04), orta-ağır düzeyin pozitif dini başa çıkma puan ortalamalarından (32,48) daha düşük olduğu ve farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edildiği görülmektedir (U=176,0, z=-3,450, p=0,001).

Tablo 15. Özel Gereksinim Düzeyi-Negatif Dini Başa Çıkma

Ö. G. Düzeyi	N	S.T.	S.O.	U	z	p
Hafif Düzey	25	765,50	30,62	234,5	-1,968	0,049
Orta-Ağır D.	27	612,50	22,69			

Hafif düzeyde özel gereksinimli bireye sahip ebeveynlerin negatif dini başa çıkma puanlarının sıra ortalamaları (30,62), orta-ağır düzeyin negatif dini başa çıkma puan ortalamalarından (22,69) daha yüksek olduğu ve farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edildiği görülmektedir (U=234,5, z=-1,968, p=0,049).

Bireylerin özel gereksinim düzeyleri ile pozitif dini başa çıkma arasında orta-ağır düzey özel gereksinimli bireylerin ebeveynlerinin lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edildiği görülmektedir (p=0,001). Bireylerin özel gereksinim düzeyleri ile negatif dini başa çıkma arasında hafif düzey özel gereksinimli bireylerin ebeveynlerinin lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edildiği görülmektedir (p=0,049).

4. DEĞERLENDİRME

Çalışmada zihinsel yönden özel gereksinimli bireye sahip ailelerde, bireyin özel gereksinim düzeyinin ailelerin başvurduğu dini başa çıkma şeklini etkileyip etkilemediği araştırılmıştır.

Çalışmada hafif düzey özel gereksinimli birey ile orta - ağır düzey özel gereksinimli bireyin gereksinim düzeyinin farklı olmasına rağmen, anne ve babanın yaşanan durumlar ile başa çıkmada dini başa çıkmayı kullanırken, anne ve babanın eğitim düzeyi ve yaşı, çocuğun cinsiyeti ve yaşı gibi değişkenlerin etkili olmadığı tespit edilmiştir. Ercan vd. (2019) tarafından yapılan araştırma da özel gereksinimli bireyin bakım sürecinin aileler için "yıpratıcı ve tüketici" olduğu, mevcut durumu anlamlandırmada dinden pozitif yönde yararlandıkları tespit edilmiştir (Ercan vd., 2019, ss: 617-618). Uğuz vd. (2004) tarafından yapılan araştırma da özel gereksinimli bireye sahip annelerin, özel gereksinimli bireye sahip olmayan annelere göre daha yüksek düzeyde "depresyon, anksiyete ve stres" yaşadıkları tespit edilmiştir (Uğuz vd., 2004, s: 45). Duygun ve Sezgin (2003) tarafından yapılan araştırma da özel gereksinimli bireylerin annelerinin "duygusal tükenmişliği", özel gereksinim duymayan bireylerin annelerinin "duygusal tükenmişliğinden" daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Duygun & Sezgin, 2003, ss: 40-48). Kula (2000) tarafından görme ve bedensel yönden özel gereksinimli 50 birey ile yapılan araştırma da ise özel gereksinimli bireylerin "yarısından fazlasının kendi durumlarından memnun olduğu, yarısından azının da özel gereksiniminden ve çevrenin olumsuz tutumlarından dolayı olumsuz duygular yaşadığı" tespit edilmiştir (Kula, 2006b, s: 81, Kula, 2000, s: 187'den akt). Özel gereksinimli bireylere karşı olumsuz tutum sergileyen bireylerin bu tutumları öğrendikleri başlangıç noktasının aile ve toplum olduğu, başlangıç yaşının 4 yaş sonlarında meydana geldiği ifade edilmektedir (Kula, 2006a, s: 511).

Çalışmada özel gereksinimli birey olduğunun öğrenildiği zaman ile pozitif dini başa çıkma arasında anlamlı bir farkın olması ve ilk 3 yaş içerisinde öğrenenlerin pozitif dini başa çıkma puanlarının, 3 yaş ve üzeri zamanda öğrenenlere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bunun sebepleri arasında ilk olarak ailenin şok etkisinden daha erken kurtulması ve kabullenişinin üzerinden daha çok süre geçmesinin etkisinin olduğu söylenebilir (Özen, 2013, s: 40; Bleacher, 1984, ss: 3-50, Cavkaytar, 2008, ss: 41-52, Özen, 2012, ss: 72-87'den akt). Diğer bir sebep olarak da bu süreç ile birlikte ailelerin çeşitli destek hizmetleri (psikolojik, dini, sosyal vb.) alması, yaşadıklarını anlama ve anlamlandırma fırsatı bulmaları şeklinde açıklanabilir (Kula, 2012, ss: 75-90). Kula (2006) tarafından yapılan bir başka çalışmada istenmedik ve beklenmedik olaylar karşısında "olaya öğrenme merkezli yaklaşılması, umut duygusunun aşılması, kendine güven sağlayıcı davranışların pekiştirilmesi ve dinî sosyalleşmenin sağlanması, olayın sınırlanma olarak algılanması ve sabır davranışının vurgulanması" gibi uygulamalar bireye verilecek

desteğin çeşidini oluşturduğu tespit edilmiştir (Kula, 2006b, s. 73). Ayyıldız vd. (2012) tarafından yapılan araştırmada, “toplumun bakış açısından rahatsızlık duyulduğu, sosyal çevre ile iletişimde ve çocuğunun davranışlarını kontrol etmede zorluk yaşandığı, çocuğu ile sosyal çevreden destek görülemediği, çocuğu ile ilgili sorunları paylaşmakta güçlük çekildiği” gibi durumların anneler tarafından yaşandığı tespit edilmiştir (Ayyıldız vd., 2012, s: 5). Yıldırım Sarı ve Başbakkal (2008) tarafından geliştirilen, özel gereksinim duyan bireylerin ailelerinin yaşadığı aile yükünün “ekonomik yük, yetersizlik algısı, sosyal yük, fiziksel yük, duygusal yük, zaman gereksinimi” olduğu tespit edilmiştir (Yıldırım Sarı & Başbakkal, 2008, ss: 88-92). Akçamete ve Kargın (1996) tarafından yapılan araştırmada işitsel yönden özel gereksinimli bireylerin anneleri tarafından en çok “bilgi gereksinimine” ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir (Akçamete & Kargın, 1996, s: 18). Kumcağız vd. (2018) tarafından özel gereksinimli bireylerin aileleri ile yapılan araştırma da aileler tarafından en fazla “bilgi, maddi, çevreye açıklama ve genel destek ve toplumsal hizmet gereksinimlerine” ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir (Kumcağız vd., 2018, s: 7).

Çalışmada bireyin özel gereksinim düzeyi ile pozitif ve negatif dini başa çıkma arasında ki farkın anlamlı olduğu ve orta-ağır düzeyde pozitif dini başa çıkma puanlarının daha yüksek, hafif düzeyde ise negatif dini başa çıkma puanlarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Birey, zorlandığı durumlarda aşkın bir güce güvenip bağlanması, medet umması mevcut durum karşısında içsel güdülenmesini arttırmaktadır (Doğan, 2016a, s: 334). Ünal (2018) tarafından yapılan araştırma da özel gereksinimli bireyler kendi durumlarını “sınav, farklılık ve sorun” olarak tanımlamıştır (Ünal, 2018, ss: 1467-1469). Kara (2008) tarafından özel gereksinimli bireye sahip anne ve babalar ile yapılan çalışmada, anne ve babaların özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmaları sonucu “dine yaklaşma, dinden soğuma, dine bakış açısının değişmemesi gibi durumlarını yaşadıkları” tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların çocuklarının özel gereksinimli birey olduğunu öğrendiğinde “isyan etme, rıza gösterme veya iki duyguyu beraber” yaşadıkları tespit edilmiştir (Kara, 2008, s: 322). Doğan (2016) tarafından yapılan çalışmada, özel gereksinimli bireye sahip anne ve babalar ile özel gereksinim duymayan bireye sahip anne ve babaların, olumlu dini başa çıkma skorları arasında “Allah’a yönelme, dini yalvarma” faktörlerinde anlamlı derecede farklılık olduğu tespit edilmiştir (Doğan, 2016b, ss: 3227-3230).

5. SONUÇ

Sonuç olarak, özel gereksinim düzeyi ile pozitif ve negatif dini başa çıkma arasında ki farkın anlamlı ve orta-ağır düzeyde pozitif dini başa çıkma puanlarının daha yüksek, hafif düzeyde ise negatif dini başa çıkma puanlarının daha yüksek olduğu görülmüştür. Özel gereksinimli birey olduğunun öğrenilme zamanı ile pozitif ve negatif dini başa çıkma arasında farkın anlamlı olması, ilk 3 yaş içerisinde öğrenenlerin pozitif, 3 yaşından sonra öğrenenlerin ise negatif dini başa çıkma puanlarının yüksek olduğu görülmüştür. Bunun, özel gereksinim düzeyinin artması sonucu bireyin daha yoğun ilgiye ihtiyaç duymasıyla birlikte, ebeveynlerin Allah ile daha sıkı, güvenli ve pozitif bir bağ kurma ihtiyacından kaynaklandığı şeklinde yorumlanabilmektedir.

Ayrıca ailelerin süreci anlama ve anlamlandırma için zamana ihtiyaç duyduğu, süreç içerisinde manevi, psikolojik ve sosyal destek almalarının sürece olumlu yönde katkı sağlayacağı söylenebilir. Çocuğunun özel gereksinimli birey olduğunu geç dönemlerde öğrenen ailelere ilk andan itibaren psikolojik, sosyal ve manevi destek ile süreç hakkında bilgi verilmesinin fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Süreci geç çocukluk döneminde yaşayamaya başlayan ailelerin, çocuğun eğitim hayatının da başlaması ile birlikte çok boyutlu durumlar yaşayacağı, bunun da önüne geçebilmek için zaman kaybetmenin önüne geçilmesinin gerektiği söylenebilir. Ayrıca toplumların ve kurumların özel gereksinimli bireyler hakkında ki yapıcı görüşleri, destekleri ve özel gereksinimli bireylerin yaşamlarını kolaylaştırıcı düzenlemelere yer vermesi süreci yaşayan tüm paydaşlar için olumlu yönde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akçamete, G., & Kargın, T. (1996). “İşitme Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Gereksinimlerinin Belirlenmesi”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 2(02):7-24. https://doi.org/10.1501/Ozlegt_0000000031

Ataman, A. (2013). “Özel Eğitimin Anlamı ve Amaçları”. (Ed. Atilla Cavkaytar), Özel Eğitim ss. 1-19. Vize Yayıncılık, Ankara.

Aydemir, A. (1988). “Abese Sûresi”, TDV İslâm Ansiklopedisi (C.1):305-306, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abese-suresi>

- Aydın, M. (2011). “Yahudilik’te İnsan Sağlığı”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 12:9-17.
- Ayten, A. (2012). *Tanrı’ya Sığınmak Dinî Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*. İz Yayıncılık, İstanbul.
- Ayyıldız, T., Konuk Şener, D., Kulakçı, H., & Veren, F. (2012). “Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Stresle Baş Etme Yöntemlerinin Değerlendirilmesi”, *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 11(2): 1-11.
- Baybal, M. S. (2015). “Yahudilik ve Hıristiyanlığın Engellilere Bakışı”, *Mütefekkir*, 2(4):275-298. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.130261>
- Bleacher, J. (1984). “A Dynamic Perspective on the Impact of a Severely Handicapped Child on the Family”. (Ed. J. Bleacher), *Severely Handicapped Children and Their Families*, ss. 3-50, Academic Press.
- Cavkaytar, A. (2008). “Ailelerle İşbirliği”. (Ed. S. Eripek), *Özel Eğitim* ss. 41-52, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir.
- Cüceloğlu, D. (2001). *İyi Düşün Doğru Karar Ver* (37. b.), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Çocuklar İçin Özel Gereksinim Değerlendirmesi Hakkında Yönetmelik, 30692 (2019), (Erişim: 01 Ocak 2021). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/02/20190220-1.htm>
- Dinçmen, K. (1981). *Destriptiv ve Dinamik Psikiyatri*, İstanbul.
- Doğan, M. (2016a). *Sabır Psikolojisi Pozitif Psikoloji Bağlamında Bir Araştırma*. Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Doğan, M. (2016b). “Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynler ile Sağlıklı Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Dinî Başa Çıkma, Umut ve Sabır Düzeylerinin Karşılaştırılması”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8):3214-3245. <https://doi.org/10.15869/itobiad.283094>
- Dowling, M., & Dolan, L. (2001). “Families with Children with Disabilities—Inequalities and the Social Model”, *Disability & Society*, 16(1):21-35. <https://doi.org/10.1080/713662027>
- Duygun, T., & Sezgin, N. (2003). “Zihinsel Engelli ve Sağlıklı Çocuk Annelerinde Stres Belirtileri, Stresle Başa Çıkma Tarzları ve Algılanan Sosyal Destegın Tükenmişlik Düzeyine Olan Etkisi”, *Türk Psikoloji Dergisi*, 18(52):37-52.
- Ekşi, H., & Sayın, M. (2016). “The Adaptation of Religious Coping Scale into Turkish Language: A study of Bilingual Equivalence, Validity and Reliability”, Paper presented at the AGP Humanities and Social Sciences Conference, BAU International Berlin University, 19-22 Mayıs 2016, Berlin, Germany.
- Ercan, F. Z., Kırılıoğlu, M., & Kalaycı Kırılıoğlu, H. İ. K. (2019). “Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Bu Durumu Kabullenış Süreçleri ve Bu Duruma Dair Görüşleri”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(44):597-628. <https://doi.org/10.21560/spcd.v19i49119.459666>
- Erkan, G. (2004). “Özürlülüğe İlişkin Modeller ve Sosyal Hizmet Uygulamaları”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 15(2):31-38.
- Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1985). “If it Changes it Must be a Process: Study of Emotion and Coping during Three Stages of a College Examination”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 48:150-170.
- Folkman, S., S. Lazarus, R., Schetter, C., DeLongis, A., & Gruen, R. (1986). “Dynamics of a Stressful Encounter: Cognitive Appraisal, Coping, and Encounter Outcomes”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(5):992-1003. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.50.5.992>
- Genç, Y. (2017). “Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Kaygı Düzeylerinin İncelenmesi (Sakarya Örneği)”, 3rd International Congress on Political, Economic and Social Studies, 9-11 November 2017, ICPESS, 245-253, Ankara.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe-Yöntem-Analiz* (5. b.), Seçkin Yayıncılık, Ankara.

- Hood Jr., R. W., Spilka, B., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (1996). *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, (2. Baskı). The Guilford Press, New York.
- Hökelekli, H. (2016). *Din Psikolojisine Giriş*, (5. b.), Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Işık, H. (2017). “İslam Dini Perspektifinden Engellilik Sorunu”. (Ed. S. Turan), *Engellilik ve Dinler Farklı Kültürler, Farklı Dinler, Farklı Yaklaşımlar*, ss. 83-114, Açılım Kitap, İstanbul.
- Kara, E. (2008). “Zihinsel Engelli Çocukları Olan Ailelerin Çocuklarının Durumunu Dini Açıdan Değerlendirmeleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(26-27):317-331.
- Kırcaali-İftar, G. (1998). “Özel Gereksinimli Bireyler ve Özel Eğitim”, (Ed. S. Eripek), *Özel Eğitim*, ss. 1-13, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Kula, M. N. (2000). “Bedenî Özürlülerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar” *Gençlik Dönemi ve Eğitimi, İsav Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*, İstanbul.
- Kula, M. N. (2006a). “Bedensel Engellilere Yönelik Tutumları İle Dinî Tutumlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 19(3):511-524.
- Kula, M. N. (2006b). “İstenmedik Ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral Ve Manevî Desteğin Önemi (Deprem Ve Bedensel Engellilik Örneği)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6(3):73-94.
- Kula, M. N. (2012). “Engelli Birey ve Ailesinin Psiko-Sosyal Sorunları ve Manevi Destek”, *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu*, 5-6 Nisan 2012, Türkiye Otistiklere Destek ve Eğitim Vakfı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sultanbeyli Belediyesi, 72-107, İstanbul.
- Kumcağız, H., Bozkurt, Y., & Kurtoğlu, E. (2018). “Zihinsel Engelli Öğrencilerin Ailelerinin Gereksinimlerinin Belirlenmesi”, *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(1):1-9.
- Kur’ân Yolu, Hucurât 49/13, (Erişim 1 Ocak 2021).
<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Hucur%C3%A2t-suresi/4625/13-ayet-tefsiri>
- Kur’ân Yolu, Abese 80/1-10, (Erişim 24 Mart 2021).
<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Abese-suresi/5759/1-10-ayet-tefsiri>
- Lazarus, R. S. (1993). “Coping Theory and Research: Past, Present, and Future”, *Psychosomatic Medicine*, 55:234-247.
- Lazarus, R. S. (1999). *Stress and Emotion A New Synthesis*. Springer Publishing Company, New York.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*, Springer Publishing Company, New York.
- Mackelprang, R. W., & Salsgiver, R. O. (1999). *Disability: A Diversity Model Approach in Human Service Practice*, Brokks Cole Publishing Company, Pasific Growe, CA.
- Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2017-2018, (Erişim 24 Mart 2019).
http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_09/06123056_meb_istatistikleri_organ_egitim_2017_2018.pdf
- Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2019-2020, 40, (Erişim: 27 Aralık 2020).
http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_09/04144812_meb_istatistikleri_organ_egitim_2019_2020.pdf
- Nelson, J. M. (2009). *Psychology, Religion, and Spirituality*. Springer, New York.
- Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, 573 (1997), (Erişim: 30 Aralık 2020).
- Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 30471 (2018), (Erişim: 30 Aralık 2020).

- Özen, A. (2012). “Özel Gereksinimi Olan Aileler”. (Ed. E. Tekin-İftar), *Özel Gereksinimi Olan Bireyler ve Bakım Hizmetleri*, ss. 72-87, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir.
- Özen, A. (2013). “Ailelerle İşbirliği ve İletişim”. (Ed. A. Cavkaytar), *Özel Eğitim*, ss. 37-54, Vize Yayıncılık, Ankara.
- Özer, S. (2015). “İslam ve Diğer Medeniyetlerin Engelliye Bakışı”, *Bilimname*, 28:55-65.
- Özsoy, Y., Özyürek, M., & Eripek, S. (1992). “Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar ve Eğitimleri”. *Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar “Özel Eğitime Giriş”*, (3. b.), ss. 1-20, Karatepe Yayınları, Ankara.
- Öztürk, M. (2011). *Türkiye’de Engelli Gerçeği*. MÜSİAD Cep Kitapları, İstanbul.
- Pargament, K. I. (2003). ““Tanrım Bana Yardım Et” Din Psikolojisi Açısından Başa Çıkmanın Teorik Çatısına Doğru” (A. Albayrak, Çev.). *Tabula Rasa*, 9:207-239.
- Pargament, K. I., & Park, C. L. (1995). “Merely a Defense? The Variety of Religious Means and Ends”, *Journal of Social Issues*, 51(2):13-32. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1995.tb01321.x>
- Pargament, K. I., & Raiya, H. A. (2007). “A Decade of Research on the Psychology of Religion and Coping: Things we assumed and lessons we learned”, *Psyke & Logos*, 28:742-766.
- Pargament, K. I., Smith, B. W., Koenig, H. G., & Perez, L. (1998). “Patterns of Positive and Negative Religious Coping with Major Life Stressors”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37(4):710-724. <https://doi.org/10.2307/1388152>
- Pearlin, L. I., & Schooler, C. (1978). “The Structure of Coping”, *Journal of Health and Social Behavior*, 19(1):2-21. <https://doi.org/10.2307/2136319>
- Sancaklı, S. (2006). “Hz. Peygamber’in Engellilere Karşı Bakış Açısının Tesbiti”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2:37-72.
- Sarıçam, İ. (2003). “İslam Kültür Tarihinde Engelli Meşhurlar”, *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm Sempozyumu*, 20-21 Aralık 2003, Diyanet İşleri Başkanlığı, 17-39, Ankara.
- Şahin, S. (2013). “Özel Gereksinim ve Türleri”. (Ed. S. Yıldırım Doğru & A. Ş. Öz), *Aileler ve Öğretmenler İçin El Kitabı: Tüm Yönleriyle Özel Bebekler & Çocukların Gelişimi ve Etkinlik Örnekleri*, ss. 1-48, Eğiten Kitap, Ankara.
- Taşpınar, İ. (2012). “Katolik Kilisesi’nin Özürlülere Bakışı”, *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu*, 5-6 Nisan 2012, Türkiye Otistiklere Destek ve Eğitim Vakfı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sultanbeyli Belediyesi, 54-65, İstanbul.
- Terzioğlu, A. (1992). “Bimâristan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6:163-178, İstanbul.
- Treloar, L. L. (2012). “Engellilik, Dini İnançlar ve Kilise: Engelli Yetişkinlerin ve Aile Bireylerinin Deneyimleri”, (M. Bahçekapılı, Çev.). *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27:211-230.
- Uğuz, Ş., Toros, F., İnanç, B. Y., & Çolaklıoğlu, O. (2004). “Zihinsel ve/veya Bedensel Engelli Çocukların Annelerinin Anksiyete, Depresyon ve Stres Düzeylerinin Belirlenmesi”, *Klinik Psikiyatri*, 7:42-47.
- Ünal, V. (2016). *Engellilerde Toplumsal Bütünleşme ve Dindarlık*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Ünal, V. (2018). “Engellilerin Engelliliğe Bakışı ve Dine Yaklaşımları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(3):1457-1482. <https://doi.org/10.18505/cuid.440470>
- World Report on Disability (2011). World Health Organization, Malta.
- Yıldırım Sarı, H. (2007). “Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerde Aile Yüklenmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 11:1-7.
- Yıldırım Sarı, H., & Başbakkal, Z. (2008). “Zihinsel Yetersiz Çocuğu Olan Aileler İçin “Aile Yükü Değerlendirme Ölçeğinin” Geliştirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 11(3):86-95.